

**Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar**

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

A német nyelv valenciafüggő utalószavainak előfordulása

Írta: BOSZÁK GIZELLA

**Debrecen
2008**

Az értekezés a német nyelv valenciafüggő utalószavainak előfordulását vizsgálja az összetett mondat szintjén. Hogy milyen fogas kérdéssel van dolgunk, azt a témára vonatkozó gazdag szakirodalom is bizonyítja. Az eddigi kutatási eredmények rövid összefoglalója, valamint ennek kritikus szemléletmódja, az értekezés megírásának motivációja, az utalószó helyes használatának kapcsán felmerülő kérdésfelvetések megfogalmazása, az IdS-grammatika (1997) és a Zifonun (1995) feltételezése alapján használt módszer, a problémafelvetéssel szorosan összefüggő empirikus elemzések leírása, valamint az így nyert eredmények bemutatása képezik e téziszűzet tartalmát.

1. Az utalószó fogalma

Egy utalószó funkciójával rendelkezhetnek a következő nyelvi elemek: *es*, *das*, *dessen*, *dem* és a névmási határozószavak (*dafür*, *damit*, stb.), amelyekre a különböző szófajokhoz való tartozás, elvont, vagy legalábbis minimális jelentés, hangsúlyos, illetve hangsúlytalan előfordulás a jellemző. Az utalószavak szintaktikai szerepét csakis az alárendelt tagmondatnál egyetemben határozhatjuk meg. Ezek két pólusként egy szerkezeti egységet alkotnak, melyet a szakirodalomban Zifonun, Hoffmann és Strecker *Korrelatverbindung*-nak (utalószó-mellékmondat kapcsolat, rövidítve KV) nevez. Minden ilyen KV a főmondat igéjének valenciájától függ, ezért ezeket az egységeket valenciafüggő szerkezetként foghatjuk fel. Mivel az ige valenciája meghatározza többek közt a bővítmények szintaktikai szerepét, ezért ennek értelmében valenciafüggő utalószavakról beszélhetünk. Az alárendelt tagmondatok, utalószóval vagy anélkül, a főmondat igéjének valenciája által kiosztott bizonyos szintaktikai szerepet (alanyi, tárgyi, illetve elöljárószós kiegészítői mondattani szerep) töltenek be, miközben különböző alakokkal (pl. *dass*, *ob* kötőszóval, kérdő névmással bevezetett mellékmondat, főnévi igeneves szerkezet stb.) és az összetett mondatban elfoglalt pozícióval (előrevetett, közbeékel, hátravetett) rendelkeznek.

2. Az utalószó a szakirodalomban

Mérföldkőnek számít a szakirodalomban Pütz (1975) írása, amelyben a nyelvészek figyelmét az *es* névmás különböző funkcióira irányítja. Ettől a pillanattól számos olyan munka születik, amelyek nemcsak az *es* névmás összetett mondaton belüli forikus funkcióját tárgyalják, hanem minden más olyan nyelvi elemét is – *das*, *dessen*, *dem*, a névmási határozószavak: *dafür*, *damit*, stb. – amelyek az *es* névmáshoz hasonlóan viselkednek, azaz utalószó jelleggel rendelkeznek. A nyelvi elemek utalószóként való azonosítása egyszerű feladatnak bizonyult, nem úgy ezen forikus elemek kötelező, fakultatív vagy nem megengedett előfordulási feltételeinek meghatározása. Hogy a nyelvészek napjainkkal bezárólag milyen eredményekre jutottak, azt itt – a teljesség igényét nem követve – a továbbiakban röviden ismertetjük.

Az összetett mondat főmondatában a valenciahordozó – ez esetben az ige – meghatározhatja valencia tulajdonságai (Marx-Moyse 1983), szemantikája (Zitterbart 2002a), grammatikalizálódásának foka (Eisenberg 2004) alapján az utalószó kötelező, fakultatív vagy nem megengedett használatát. Az azonos alakú igék egymástól való elkülönítése történhet az utalószó főmondatban való használata vagy elhagyása által (Breindl 1989). Az utalószó főmondatban való előfordulásának Sonnenberg (1992) eset-megkülönböztető funkciót tulajdonít. Hyvärinen (1982) az utalószó előfordulását a főmondatban elfoglalt pozíciójával hozza összefüggésbe. Fontos szerepet kap a mellékmondat alakja (Hyvärinen 1982), illetve az összetett mondat linearitásában elfoglalt helye is (Sandberg 1998). Itt említhetjük meg a főmondat hosszát, amelyre pl. Engel és Schumacher (1976) utalnak munkájukban. Az összetett mondat határát átlépve a kontextus (Sonnenberg 1992) is meghatározhatja a forikus elemek fellépését, ugyanakkor az utalószó előfordulását befolyásoló tényezőként említhetjük meg a pragmatikai (Oppenrieder 1991) és kommunikatív faktorokat (Zifonun/Hoffmann/Strecker 1997). Mérvadó lehet Zitterbart (2002a) szerint a stilisztika és az egyéni stílus is. A korrelátumok előfordulására és használatára vonatkozóan két további lehetőséget említünk meg, amely nézeteink szerint a két végletet képviselik. Míg sok nyelvész (pl. Engel 1996) olyan felsorolásokat készít, amelyekben az igéket kötelező, fakultatív vagy nem megengedett utalószavakkal próbálja megadni, addig Zifonun/Hoffman/Strecker egy

folytonossági modellt posztulál, amelyen minden német ige korrelátummal vagy anélkül elhelyezhető. A tételesen felsorolt igék az utalószó használatára vonatkozóan egy 100%-os precizitás benyomását keltik, míg a Zifonun/Hoffman/Strecker-féle modell a nem anyanyelvű nyelvhasználót teljes bizonytalanságba „kényszerítik”.

A témaválasztás és az értekezés megírása ennek a változatos, ugyanakkor a német valenciafüggő utalószó helyes használatára vonatkozóan nem egyértelmű választ nyújtó szakirodalmi háttérnek köszönhető.

3. Az értekezés kérdésfelvetései, célkitűzései

A valenciaelmélet (*Valenztheorie*) és a szórendi egység modellje (*Stellungsfeldermodell*) biztosították azt az elméleti háttérrel, amelyben az értekezés a német nyelv valenciafüggő utalószavainak előfordulására vonatkozóan a következő kérdésekre kereste a választ:

1. Milyen kijelentéseket lehet az összetett német mondat szintjén az utalószó kötelező, fakultatív vagy meg nem engedett előfordulására vonatkozóan tenni, és
2. mikor beszélhetünk prototipikus korrelátumról?

Az értekezés célkitűzései tehát a fenti kérdések megválaszolását tartalmazzák, melyek tekintetében – ahogyan azt az előzőekben is láttuk – a nyelvészek összetett, sok esetben egymástól eltérő magyarázatokat képviselnek. Az IdS-Grammatika terminológiáját használva az értekezés a standard német nyelvi utalószó előfordulási feltételeinek vizsgálatát tűzi ki célul, többek közt azzal a szándékkal, hogy a Zifonun, Hoffmann és Strecker által felállított skálát pontosítsa, és hogy a prototipikus utalószavakat a nem prototipikusaktól elválassza.

4. A dolgozat felépítése

Az értekezést az előszót követően a bevezetés (1) nyitja meg. A következő fejezetek (2-5) nagyobb lélegzetűek, hiszen ezek tartalmazzák az utalószóra vonatkozó szakirodalom tárgyalását (2) monográfiákra (2.1), grammatikákra (2.2.), valencia-szótárakra (2.3.) és összehasonlító jellegű munkákra (2.4.) tagolva. A 3. fejezet tartalmazza az értekezés elméleti háttérét, vagyis a valenciaelmélet (3.1.) és a szórendi egység modelljének (3.2.)

bemutatását, amit az értekezésben használt alapfogalmak definiálása (3.3.) követ. Az értekezés kérdésfelvetései a 3.4. fejezetben jelennek meg. A következő fejezet (4) a mannheimi korpusz és példamondatok leírását tartalmazza. Az 5. fejezet a tulajdonképpeni elemzéseket foglalja magába, amely az utalószó-mellékmondat kapcsolat (KV) szintaktikai funkciójának megfelelően az alanyi (5.1.), tárgyi (5.2.), birtokos esetű (5.3.) illetve előjárósós kiegészítői mondattani (5.4.) szerepet betöltő szerkezeteket tárgyalja. Az értekezést az elemzések összefoglalása (6), az utalószóhoz kapcsolódó egyéb kérdésfelvetések megfogalmazása (7), valamint az értekezés megírásához felhasznált szakirodalom-jegyzék zárja.

5. Metodológia

Mivel a Zifonun, Hoffmann és Strecker (1997) által kidolgozott módszer és Zifonun (1995) feltételezése a német összetett mondat grammatikalitását célozza meg, az anyanyelvi kompetencia hiányában nehéznek, sőt lehetetlennek bizonyult az utalószó előfordulására vonatkozóan bármilyen jellegű kijelentést is tenni. Ezért deduktív és empirikus módszer segítségével a mannheim-i COSMAS II korpuszból olyan példamondatokat válogattunk, amelyeket egy – a valencia szerkezetet meghatározó – szófaj, az ige köré csoportosítottunk úgy, hogy figyelembe vettük az ige kombinálhatóságát más elemekkel, a bővítmények számát és a KV mondatban betöltött szintaktikai funkcióját. Így tagolódik az értekezés az alanyi, tárgyi, birtokos esetű kiegészítői, és az előjárósós kiegészítői mellékmondatra. Szem előtt tartottuk továbbá a mellékmondat pozícióját az összetett mondat linearitásában. Az így összegyűjtött korpusz alapján megvizsgáltuk az utalószavak megjelenését egy adott ige konstans környezetében. Konstans környezet alatt az ige ugyanazon bővítményeit értjük. Mivel az utalószó úgy az ige előtt, mint a mondatkereten belüli szórendi pozíciókban is előfordulhat, ezért a példamondatok megválasztásakor szem előtt tartottuk az utalószó és a bővítmények által elfoglalt pozíciók kombinációját azzal a céllal, hogy az utalószó előfordulására vonatkozóan kijelentéseket tehessünk. A mellékmondat és az utalószó elhagyása után az összetett mondatból olyan alapszerkezeteket nyertünk, amelyek

szorosan összefüggnek a mondat grammatikalitásával, az utalószó előfordulásával, illetve a kommunikációs minimálegység fogalmával.

6. A kutatás eredményei

Mivel az IdS-Grammatika szerzői a *Korrelatverbindung* (KV) fogalmának egy valenciafüggőségi viszonyt tulajdonítottak, ezért a korrelátum fogalmát többek közt egy valencia elméleti háttérben vizsgáltuk. Ez a tény mindaddig meg is állja a helyét, amíg az ige által megnyitott egy üres hely két különböző elem által való kitöltésébe nem ütközünk. Mivel a valencia szintaxis egy mondatrészhez csakis egy megnyitott helyet rendel, illetve fordítva, ezért, bár létezik a *Korrelatverbindung* fogalma, ami ezt a problémát megoldja, mégis elég nehéz feladatnak bizonyult két alkotóelem kezelése a *Korrelatverbindung*-on belül. Mivel a mellékmondat az összetett mondat szintjén mindig megjelenik, ezért „már csak a korrelátum” megjelenésére vonatkozóan kellene kijelentéseket tenni. A mellékmondatról, ami sok esetben a vizsgálódás tárgyát képezte – lásd Zitterbart (2002a) – megpróbáltuk a figyelmet a mátrixmondatra, s annak szerkezetére irányítani. Eközben szem előtt tartottuk az összetett mondat, illetve a részmondatok pragmatikai, kommunikatív aspektusát, és ezen keresztül ezek grammatikalitását. Mindezt abban a reményben, hogy a Zifonun és társai által bevezetett fogalmak – *kommunikative Minimaleinheit* (KM)¹ – támpontot adhatnak az utalószó használatára vonatkozóan. Az értekezésben bevezetett, az ige kommunikatív-pragmatikai komponensére való utalást ezzel a jelenséggel próbáltuk összefüggésbe hozni. Tettük ezt pl. olyankor, amikor egy ige részleges paradigmájának vizsgálata során eltérő utalószó használatot tapasztaltunk. Ennek kapcsán érdemes volna azt a kérdést megfogalmazni, hogy melyik az a tényező, amely ugyanazon ige mellett különböző igeidőben vagy igemódban különböző utalószó használatot ír elő. Sajnos ez továbbra is nyitott kérdés marad.

A vizsgálatok során a főmondat szerkezetét alapvető struktúrákra sikerült lebontani, amelyek által a nyelvben előforduló – feltehetőleg – összes mondat leírható. A kommunikációs minimálegység fogalmát szem előtt tartva, az összetett mondatból a

¹ kommunikációs minimálegység

mellékmondatot és a korrelátumot elhagyva, a főmondat a következő szerkezetekkel rendelkezett:

- 1) egy igealakból (*feststeht*) állt, amely mellett a korrelátum nem jelenhetett meg
- 2) a ragozott ige hiánya kizárta az utalószó használatát (Finitum-Ellipse)
- 3) hasonlóan viselkedett a forikus utalószó a személy elhagyása során is (Person-Ellipse)
- 4) határozói jelleggel rendelkező főmondatok korrelátum nélkül álltak (Adverbialsatz)
- 5) a Zifonun, Hoffmann és Strecker által meghatározott Hauptsatzfragment (HSF), azaz főmondat fragmentum, bizonyos esetekben teljesen kizárta a korrelátum használatát (amikor az utalószó használata által az összetett mondat agrammatikussá vált volna, tehát az összetett mondat a grammatikus KM fogalmának mondott volna ellent), más esetekben viszont fakultatív módon megengedte az utalószó használatát
- 6) a Hauptsatzrest (HSR), vagyis főmondat töredék az összetett mondat grammatikalitása érdekében kötelező módon kérte az utalószót
- 7) a főmondat (Hauptsatz – HS), amely a valenciaszerkezetek közti különbségtétel miatt kötelező módon „előírta” az utalószó használatát, vagy ennek előfordulása fakultatív volt, amikor az ige esetében semmilyen szerkezeti vagy jelentésbeli különbséget nem tapasztaltunk.

Az értekezés másik kérdésfelvetésére egyértelműen sikerült válaszolni: prototipikus korrelátumról beszélhetünk akkor, amikor az utalószó az előrevetett főmondatból kötelező, fakultatív vagy nem megengedett módon a hátravetett mellékmondatra utal. Nem prototipikus korrelátumról beszélünk minden más esetben, tehát akkor, amikor a mellékmondat előrevett, és a hátravetett főmondatból egy fakultatív forikus elem (*das*), vagy egy kötelező névmási határozószó (pl. *dafür*) utal az összetett mondat előmezejében (Vorfeld) helyet foglaló alárendelt tagmondatra. A közbeékelte mellékmondat és főmondatbeli viszonzyszava jelzős szerkezetet, tehát nem prototipikus korrelátum-almondat kapcsolatot alkot.

A vizsgálatok alapján arra következtethetünk, hogy a mondat grammatikalitásán át pragmatikai tényezők befolyásolják az utalószavak használatát, melynek alapja a kommunikációs minimálegység. A Zifonun-, Hoffmann- és Strecker-féle skálát bizonyos mértékben sikerült finomítani, mégpedig bizonyos alapszerkezetek megadásával.

Ugyanakkor a szórendi egység modellje (*Stellungsfeldermodell*) választ adott arra, mikor beszélhetünk prototipikus utalószavakról.

7. Kitekintés, a témával kapcsolatos egyéb kérdésfelvetések

Az utalószóra vonatkozó kérdéskörből az értekezésben csupán egy „szeletet” vizsgáltunk, mégpedig csak az igétől függő utalószó-mellékmondat kapcsolatokat (KV). Hogy a korrelátummal kapcsolatban milyen további aspektusokat lenne érdemes vizsgálni, azt itt röviden áttekintjük.

A szakirodalomban több helyen is utalás történt arra vonatkozóan, hogy az utalószó a főnévtől és a melléknévtől is függhet, mint uraló szófajoktól. Hogy ez esetben milyen törvényszerűségeknek engedelmeskedik az utalószó használata a német nyelvben, egy további kérdésfelvetésnek számíthatna a nyelvészetben. Az értekezésben határvonalat húztunk továbbá a német írott és beszélt nyelv közé. Mivel az utóbbi időben a mai német nyelv beszélt változatának vizsgálata egyre nagyobb teret hódít, érdemes lenne az utalószó előfordulását ebből a szemszögből is megvizsgálni. A dolgozatban többnyire a délnémet nyelvhasználat érvényesült, amit szembe lehetne állítani a német nyelv más nemzeti variánsaival. Fontosak lennének további kontrasztív jellegű munkák is, amelyeknek elsősorban didaktikai és fordításelméleti jelentősége lenne.

Mindegyik itt felvázolt kérdésnek tehát egy-egy további önálló munkát lehetne szentelni.

8. Publikációk az értekezés témaköréből

2002: *Das Korrelat im Deutschen im Vergleich mit dem Ungarischen*. In: Partiumi Egyetemi Szemle, A Partiumi Keresztény Egyetem Tudományos Lapja. 1., Február, Pro Philosophia Verlag, Oradea, 199-204.

2002: *Korrelat: Satzglied oder Verweiselement?* In: Partiumi Egyetemi Szemle, A Partiumi Keresztény Egyetem Tudományos Lapja. 2., December, Pro Philosophia Verlag, Oradea, 193-202.